

Ігор Кривошия,
помічник приватного нотаріуса,
ад'юнкт (аспірант) Національної академії
внутрішніх справ, магістр філософії

УДК 340.12

ТЛУМАЧЕННЯ НОРМ ПРАВА НА ОСНОВІ ФІЛОСОФСЬКИХ ПОГЛЯДІВ ІММАНУЇЛА КАНТА (третя частина)

Тлумачення норм права має на своєму шляху до з'ясування точної суті юридичних норм ряд перешкод, які долаються за допомогою спеціальних прийомів — способів тлумачення. Всього можна виділити шість прийомів (або способів) тлумачення правових норм: 1) мовний; 2) спеціально-юридичний; 3) історико-політичний; 4) системний; 5) телеологічний; 6) логічний. Отже, види з'ясування і роз'яснення правових норм відрізняються між собою на основі певних способів тлумачення, які у сукупності становлять собою систему поглядів з різних точок зору на предмет і об'єкт правової дійсності, якими є норми права.

Ключові слова: тлумачення норм права, методологія філософії права, узагальнення теорії і практики, Іммануїл Кант, європейські цінності, захист прав людини.

У попередній статті ми розглядали питання про те, як види тлумачення співвідносяться із його змістом і досліджували систему прийомів і засобів тлумачення норм права залежно від тих видів та форм, яких воно набуває в процесі надання правових оцінок стосовно різноманітних нормативних актів у юридичній діяльності. У «Критиці чистого розуму» Іммануїла Канта для оцінки змісту були розроблені методологічні положення, які в плані прийомів та засобів тлумачення вказують на те, що в процесі розмірковування зміст і з'ясовується з метою розуміння, і роз'яснюється за допомогою загальних, конкретних і одиничних суджень.

С. Д. Гусарев і С. П. Коталейчук поділяють види тлумачення правових норм за обсягом (тобто за його змістом) на обмежувальне, адекватне (буквальне) і розширене. Обмежувальне тлумачення на-

стає тоді, коли «зміст норми права вужче за її текстуальний вираз», адекватне — тоді, «коли письмовий вигляд норми співпадає з її змістом», а розширене — тоді, коли «зміст норми права ширше ніж її текстуальний вираз» [5, с. 203]. Таким чином, загальні судження ми використовуємо в процесі обмежувального тлумачення, конкретні — в процесі адекватного тлумачення, а одиничні — тоді, коли даємо розширене тлумачення правових норм.

Обмежувальне тлумачення, з цієї точки зору, виникає тоді, коли для того, щоб зробити висновок в ході аналізу окремої правової норми, потрібно спочатку звернутися до тлумачення всієї системи норм права в цілому, а потім взяти звідти певну норму права, яка найкраще роз'яснює саме ту правову норму, стосовно якої здійснюється процес тлумачення. Якщо ми звертаємося при цьо-

му до аналізу лінгвістичних форм виразу правової норми, яку ми в такий спосіб тлумачимо, то ми бачимо, що логічний зміст цих лінгвістичних форм трактується обраною правовою нормою вужче за її можливе значення. Наприклад, встановлена у ч. 1 ст. 202 Сімейного кодексу України норма права, яка зобов'язує повнолітніх дітей утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги, не розповсюджується при цьому на таких повнолітніх дітей, які є при цьому самі непрацездатними.

Адекватне тлумачення в ході застосування у юридичній практиці оцінки предмета на основі тризначної логіки виникає тоді, коли розуміння окремої норми права збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, в якій воно викладено, а правова норма, використана для її тлумачення, узята без урахування системи норм права в цілому або ж її враховування не внесе при цьому жодних змін.

Розширене тлумачення правових норм внаслідок цього настане тоді, коли розуміння окремої норми права не збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, в якій воно викладено, і правова норма, використана для її тлумачення, або не міститься в системі конкретних правових норм, яка повинна при цьому використовуватися, або й не створена ще взагалі. Розширене тлумачення, здійснене неофіційно, безперечно, відображає суб'єктивний підхід до тлумачення правових норм, який у процесі розбудови правової держави приводиться у відповідність з об'єктивними потребами розвитку прав людини в цілому, тобто отримує доктринальний характер. При здійсненні будь-якого офіційного тлумачення правових норм органи державної влади повинні в першу чергу враховувати саме цей підхід — в цьому полягає його об'єктивність.

На думку В. Авер'янова, «верховенство права слід тлумачити як принцип функціонування держави, який означає забезпечення: по-перше, пріоритетності прав людини перед будь-якими іншими цінностями демократичної, соціальної, правової держави; по-друге, безумовного підпорядкування діяльності усіх без винятку державних інституцій та посадо-

вих осіб вимогам реалізації та захисту вказаних прав» [1, с. 72—73].

Тепер перейдемо до аналізу прикладів різних видів тлумачення за змістом. Актуальним для сьогодення прикладом обмеженого тлумачення норм права є робота В. Пономаренко [6], присвячена тлумаченню статей 425, 426 і 430 КПК України. Норми права, викладені у цих статтях, тлумачаться за допомогою правових норм, викладених у статтях 97, 98 і 112 КПК України, і, як наслідок, тлумачення цих норм права набуває обмежувального характеру, а саме: у статтях 425, 426 і 430 йдеться про те, що кримінальна справа за певні види злочинів відкривається лише за письмовою вказівкою прокурора, у той час як у статтях 97, 98 і 112 КПК України говориться про те, що за ті самі види злочинів прокурор повинен своєю письмовою вказівкою передавати своє право на відкриття кримінальних справ слідчим органам міліції.

Звідси В. Пономаренко робить висновок, що, оскільки не загальна норма при конкуренції правових норм знімає спеціальну норму, а спеціальна норма знімає загальну норму, то не загальна норма стає спеціальною, а спеціальна норма стає загальною і статті 97, 98 і 112 КПК України є визначальними при вирішенні питання про те, у який спосіб повинна відкриватися кримінальна справа. У такий спосіб автором цієї праці реалізується обмежувальне тлумачення текстуального виразу «письмова вказівка прокурора», оскільки з двох видів письмової вказівки прокурора (яка в теорії може бути делегованою і недеделогованою) обирається на практиці делегований її різновид. Коли не брати до уваги лінгвістичної форми виразу цієї правової норми, то можна при цьому зазначити, що у даному випадку норма права, викладена у статтях 425, 426 і 430 КПК України, тлумачиться за допомогою норми права, викладеної у статтях 97, 98 і 112 КПК України, тобто шляхом використання загального, а не конкретного, судження.

Таким чином, загальні судження використовуються саме тоді, коли при цьому йдеться про те, що узагальнюються спеціальні, тобто конкретні, предмети.

Внаслідок цього ми не тлумачимо цю норму права буквально, тобто не робимо висновок на основі неї самої, а з усієї кількості діючих на сьогодні в Україні норм права обираємо для її тлумачення правову норму, викладену у статтях 97, 98 і 112 КПК України. Якщо повернутися назад і у логічному плані оцінити все заново, то ми повинні сказати, що, якщо б не було конкуренції загальної і спеціальної норм, то у нас виникла б при цьому зовсім інша можливість — ми могли б тлумачити її зміст з неї самої, тобто обрати для тлумачення норми права, викладеної у статтях 425, 426 і 430 КПК України, норму права, викладену у статтях 425, 426 і 430 КПК України, і тоді б ми дали її адекватне і буквально тлумачення, яке у даному випадку не розкрило б суті цієї правової норми, тому що вона як була, так і залишалася б при цьому для нас неясною.

Таким чином, парадокс тлумачення правових норм полягає у тому, що будь-яке створене внаслідок обмежувального тлумачення судження буде за своєю формою більш загальним щодо конкретного, хоча з точки зору змісту воно буде більш конкретним щодо загального, тобто обмежуватиме при цьому його зміст. Коли тлумачення зміст не обмежуватиме, а розширюватиме, тоді в ході міркувань будуть застосовуватися нами судження, які носять назву розширених. Така можливість виникає тільки внаслідок подальшого зменшення змісту обмежувального судження у процесі збільшення його обсягу, яке відбувається внаслідок ускладнення його форми, вираженої у статті нормативно-правового акта, оскільки коли для тлумачення певної норми права підходить уже не одна правова норма і навіть уже не якась певна їхня кількість, а однаково підходять уже всі норми права в цілому, то тоді ми можемо говорити про те, що зміст такого тлумачення внаслідок цього буде дорівнювати нулю. У зв'язку з цим ми повинні будемо шукати вихід у тому, щоб розширити кількість наявних норм права, що входять до тієї системи, яку ми до цього використовували, і залучати окремі норми права з іншої системи правових норм, а судження, які у певних одиничних випадках дозволяють ці

окремі норми права вибірково використовувати, будуть мати назву уже одиничних. За своїм обсягом вони при цьому знову будуть дорівнювати конкретним.

Конкретні судження використовуються при адекватному (буквальному) тлумаченні правових норм. Як приклад можна навести роботу С. Радзівона [7], яка теж стосується актуальної на сьогодні тематики. Аналізується норма права, виражена у пунктах 15, 21, 22, 24 ст. 11 Закону України «Про міліцію». У даних статтях законодавцем надається визначення терміна «адміністративний огляд», правом проведенням якого наділені співробітники міліції. На основі саме цих статей КПК України у даній роботі встановлюється відмінність норми права, яка визначає «адміністративний огляд» від тієї норми права, яка визначає «адміністративний обшук». Це здійснюється за допомогою порівняння українського і російського тексту ст. 11 Закону України «Про міліцію», позаяк у російському тексті слово «огляд» перекладено у деяких випадках як «осмотр», а в деяких випадках як «досмотр». Останнє поняття («адміністративний досмотр») збігається за визначенням з терміном «адміністративний обшук», таким чином встановлюється, що у деяких випадках термін «адміністративний огляд», вжитий у пунктах 15, 21, 22 і 24 ст. 11 Закону України «Про міліцію», слід тлумачити як «адміністративний обшук».

У даному випадку розуміння змісту норми права, викладеної у пунктах 15, 21, 22 і 24 ст. 11 Закону України «Про міліцію», у процесі з'ясування збігається з тією лінгвістичною формою, у якій вона була викладена, і правова норма, використана для її тлумачення, була взята без урахування системи норм права в цілому, оскільки таке урахування не внесло би при цьому жодних змін: незважаючи на те, що у ході тлумачення використовувався російський текст закону, проте зміст лінгвістичної форми при цьому залишався без змін і збігався з тією формою, у якій був викладений. Таким чином, при тлумаченні норми права, що визначає «адміністративний огляд», не використовувалися інші норми права,

які визначають, наприклад, «адміністративний арешт», а натомість висновок у процесі з'ясування цієї правової норми робився за рахунок побудови процесу нашого міркування на основі конкретних суджень з метою виділення структурних частин, що входять до складу цієї самої правової норми, якими є «адміністративний досмотр» (рос.) і «адміністративный досмотр» (рос.).

При цьому слід зазначити, що можна створити також і обернене судження щодо конкретного і воно знову буде розглядатися в процесі побудови системи аналізу як загальне: таким чином ми будемо роз'яснювати вже «адміністративний досмотр» (рос.) як «адміністративний огляд», оскільки з двох видів «адміністративного огляду», якими є «адміністративный досмотр» (рос.) і «адміністративный досмотр» (рос.), ми будемо при цьому обирати саме останній і розуміти у такий спосіб «адміністративний огляд» тільки виключно як «адміністративный досмотр», узагальнюючи цим самим останнє поняття.

Ситуація виглядає по-іншому, коли ми переходимо до розширеного тлумачення правових норм. Як приклад можна навести роботу О. Капліної [4], де наводяться численні випадки розширеного тлумачення і пояснюється відмінність між цим видом тлумачення і будь-яким іншим його різновидом. Зокрема ст. 129 Конституції України у ч. 1 і ст. 18 КПК України закріплюють незалежність суддів і народних засідателів і встановлюють також норму про те, що в своїй діяльності вони підкоряються виключно закону. Буквальне тлумачення у даному випадку зводилося б до того, що у своїй діяльності судді та народні засідателі керуються лише виключно законами. Розширене тлумачення проте дозволяє стверджувати, що, окрім законів України, по-перше, судді та народні засідателі керуються також і рішеннями Верховного, Конституційного та Вищих спеціалізованих судів, по-друге, вони керуються при цьому не лише самими законами, а й підзаконними нормативними актами, а по-третє, вони можуть виносити рішення у деяких випадках і на основі своїх власних переконань.

Отже, в ході розгляду даної правової норми ми маємо констатувати, що розуміння норми права, вираженої в ст. 129 Конституції України в ч. 1 і в ст. 18 КПК України не збігається за змістом з тією лінгвістичною формою, у якій вона викладена, і про правову норму, використану для її тлумачення, можна сказати, що вона або не міститься у системі тих конкретних правових норм, які повинні при цьому використовуватися (тобто серед законів України), або й взагалі ще не створена. З логічної точки зору у даному випадку ми будемо наш міркування на основі одиничних суджень для отримання в результаті розширеного тлумачення і при цьому одиничні міркування полягають у залученні юридичних понять з таких систем правових норм, які не були прямо вказані у самого законодавця, проте ці поняття непрямо використовуються у якості засновків для отримання висновків.

Формами залучення цих понять є доповнювальне тлумачення, тлумачення по аналогії і тлумачення шляхом створення нових правових норм. Доповнювальне тлумачення полягає у з'ясуванні дійсного смислу норми права не тоді, коли у законодавстві наявні прогалини, а саме за умов відсутності у законодавстві прогалин, на яких не було звернуто уваги при її створенні. Потреба у доповнювальному тлумаченні, таким чином, виникає за наявності нерегульованих моментів, залишених самим законодавцем. Поширене тлумачення відбувається лише тоді, коли є усі підстави стверджувати, що врегулювання цих моментів було покладене законодавцем на суб'єктів, що мають право тлумачити закон.

Тлумачення по аналогії полягає у пошуку норми права, яка регулює близькі, схожі правовідносини і саме за умов наявності у законодавстві прогалин, на яких не звернута була увага при його створенні. Тлумачення по аналогії має місце на основі духу законів і є лише оперативним способом казуального заповнення прогалин у праві, тобто постійно ніколи не відбувається. Оскільки постійною може бути лише власна точка зору суб'єкта, який здійснює тлумачення (органи державної влади, представни-

ки громадськості, наукових кіл і т. п.), то розмірковування за допомогою одиничних суджень реалізовується, у першу чергу, через тлумачення шляхом створення нових правових норм, в другу чергу — через тлумачення по аналогії, і лише у третю чергу — через доповнювальне тлумачення. Коли проводити тлумачення правових норм за обсягом (обмежувальне, буквальне і розширене) за допомогою тлумачення правових норм за суб'єктом правовідносин, то у такому випадку ми зможемо врахувати, окрім власної точки зору, кожного окремого суб'єкта тлумачення також і весь обсяг позицій та поглядів правової спільноти в цілому і їхнє одночасне поєднання забезпечуватиме такий різновид доктринального (офіційного і неофіційного) тлумачення як тлумачення з метою створення нових правових норм.

Причиною цього є те, що з точки зору предмета та об'єкта тлумачення, на думку О. Капліної, «необхідна норма права, яка б в процесі застосування тлумачення по аналогії регулювала конкретні відносини, повністю відсутня, тобто відсутній предмет тлумачення» [4, с. 158]. Одночасно слід зазначити, що предметом доповнювального тлумачення є правова норма, щодо якої цей різновид процесу тлумачення застосовується, а предметом тлумачення шляхом створення нових правових норм є саме ці правові норми, що створюються. Для виділення об'єкта тлумачення правових норм ми повинні вказати у нормах права: 1) умови дії норми права (гіпотезу); 2) юридичні права та обов'язки суб'єктів правовідносин (диспозицію); 3) міри юридичної відповідальності за порушення приписів правових норм (санкцію). Об'єктом тлумачення по аналогії насамперед виступає гіпотеза, тобто частина норми права, яка встановлює умови дії правової норми, що аналізується. Це робиться для того, щоб віднайти необхідну правову норму, котра застосовується до потрібних правових умов, і тому тлумачення усіх інших частин правової норми відбувається на основі тлумачення гіпотези. На відміну від цього, об'єктами як доповнювального тлумачення, так і тлумачення шляхом створення нових правових норм виступають одночасно всі три структурні

елементи норми права, що призводить до оберненого співвідношення всередині первинних структурних елементів у випадку, коли тлумачення відбувається з позицій суб'єктів правовідносин, оскільки воно стосується не лише умов дії норм права, а й міри юридичної відповідальності за порушення приписів правових норм. Це пов'язане із тим, що санкція визначає не теперішні, і майбутні правовідносини, отже, у зв'язку з цим тлумачення з метою доповнення існуючих або з метою створення нових правових норм повинне виходити не із з'ясування і роз'яснення теперішніх, а із з'ясування і роз'яснення майбутніх правовідносин.

Оскільки види тлумачення характеризуються формою і змістом, при аналітичному розкритті способів тлумачення на основі гіпотези ми досліджували судження, що розрізняються за своєю якістю і кількістю. Але при переході до аналізу способів, за допомогою яких потрібно тлумачити норми права на основі розкритті диспозиції і санкції, судження про правові норми вже не мають кількісної і якісної сторони, а характеризуються лише співвідношеннями з судженнями, які містять думку інших суб'єктів правовідносин, оскільки тлумачення відбувається на основі диспозитивності, або ж співвідношеннями всередині самих суджень між окремими його частинами, оскільки вони дозволяють при цьому виділяти спільні ознаки та властивості, характерні для висловлених міркувань, за допомогою яких уподібнюються між собою позиції суб'єктів правовідносин.

«Існує як би цілий ряд перешкод на шляху до з'ясування точної суті юридичних норм, які долаються за допомогою спеціальних прийомів — способів тлумачення» [5, с. 201]. Всього можна виділити шість прийомів (або способів) тлумачення правових норм: 1) мовний; 2) спеціально-юридичний; 3) історико-політичний; 4) системний; 5) телеологічний; 6) логічний. З точки зору трізначної логіки Іммануїла Канта їх можна поділити на 3 різні групи. До першої належатимуть мовний і спеціально-юридичний (які відноситимуться між собою як аналіз форми і аналіз змісту правової

норми), до другої — історико-політичний, системний і телеологічний (котрі відноситимуться між собою як аналіз правових норм з точки зору минулого до аналізу правових норм з точки зору теперішнього і майбутнього), до третьої — логічний.

Сутність розбіжностей між ними полягатиме у тому, що для кожної групи характерним є використання різних типів співвідношень між судженнями чи частинами тих суджень, що застосовуються у процесі тлумачення правових норм. Ці співвідношення мають назву: 1) категоричні (для 1 групи); 2) гіпотетичні (для 2 групи); і 3) розподільчі (для 3 групи).

При цьому співвідношення між окремими поняттями, якщо вони входять до певного судження і є його окремими частинами, можуть бути лише одного виду — це співвідношення між суб'єктом і його ознаками, тобто між суб'єктом і його предикатом. У зв'язку з тим, що внаслідок цього утворюються такі відношення між частинами судження, які дозволяють категорично стверджувати певну ідею, тобто давати визначення понять, їх називають категоричними. Якщо ж між собою співвідносяться два судження, то це може бути тільки відношення між умовою, яка виражена у пер-

шому з них, і її наслідком, який виражений у останньому. Через те, що при цьому утворюються відношення між судженнями, які характеризують причинно-наслідковий зв'язок, їх називають гіпотетичними, оскільки вони в якості своєї відправної точки мають гіпотезу, тобто умову.

Коли ми об'єднуємо між собою троє або й більше суджень, то між ними не може бути жодного співвідношення, яке ставило би їх у стійкий причинно-наслідковий зв'язок, тому що в процесі розширення наших знань про навколишнє середовище їхні співвідношення можуть мінятися між собою. Внаслідок того, що при цьому утворюються відношення між судженнями, які по-різному розподіляють судження між собою, такі відношення називають розподільчими.

Отже, види з'ясування і роз'яснення правових норм відрізняються між собою на основі певних способів тлумачення, які у сукупності становлять собою систему поглядів з різних точок зору на предмет і об'єкт правової дійсності, якими є норми права. Детальніше про способи тлумачення у механізмі застосування суб'єктами правовідносин у юридичній діяльності норм права читайте у наступному номері.

ПРИМІТКИ

1. Авер'янов В. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади : питання теорії та практика реалізації / В. Авер'янов // Право України. — 2010. — № 3. — С. 72—80.
2. Гусарев С. Д. Теорія права і держави : навч. посіб. / С. Д. Гусарев, А. Ю. Олійник, О. Л. Слюсаренко. — К. : Правова єдність, 2008. — С. 231—239.
3. Кант І. Критика чистого розуму / І. Кант; пер. с нем. Н. Лосского. — М. : Эксмо, 2009. — 736 с.
4. Капліна О. Поширювальне тлумачення і аналогія кримінально-процесуального закону : проблеми розмежування / О. Капліна // Вісник Академії правових наук України. — 2004. — № 4 (39). — С. 152—162.
5. Коталейчук С. П. Теорія держави та права : навч. посіб. для підгот. до іспитів [для студ. вищ. навч. закладів] / С. П. Коталейчук, П. Я. Пісной. — К. : КНТ, 2011. — С. 195—207.
6. Пономаренко В. Тлумачення деяких аспектів сучасного процесуального законодавства / В. Пономаренко, О. Брусник // Право України. — 2003. — № 12. — С. 73—74.
7. Радзівон С. Проблеми юридичного тлумачення термінів «адміністративний огляд» і «адміністративний обшук» / С. Радзівон // Право України. — 2005. — № 3. — С. 9—13.

Кривошия Игорь. Толкование норм права на основании философских взглядов Иммануила Канта.

Толкование норм права на своем пути к уяснению точной сути юридических норм сталкивается с рядом препятствий, которые преодолеваются с помощью специальных приемов — способов толкования. Всего можно выделить шесть приемов (или способов) толкования правовых норм: 1) лингвистический; 2) специально-юридический; 3) историко-политический; 4) системный; 5) телеологический; 6) логический. Таким образом, виды уяснения и разъяснения правовых норм разграничиваются на основе использования различных способов толкования, которые в совокупности составляют собой систему определенных взглядов с разных точек зрения на правовые нормы, которые представляют собой предмет и объект правовой действительности.

Ключевые слова: толкование норм права, методология философии права, обобщение теории и практики, Иммануил Кант, европейские ценности, защита прав человека.

Kryvoshyia Ihor. Interpretation of legal norms in philosophical viewpoint of Immanuel Kant.

The interpretation of legal norms and regulations meets with difficulties on its road to clarification of their exact meaning from judicial point of view. These difficulties arise in the forms of obstacles that can be dealt with by means of use of six special modes of interpretations of legal norms and regulations: 1) linguistic interpretation; 2) interpretation with the use of special legal methods; 3) interpretation from political and historical point of view; 4) systematic interpretation; 5) teleological interpretation; 6) logical interpretation. As it seems, various forms of evaluation and explanation of legal norms and regulations are differed from each other on the basis of use of different means of interpretation and when these means are summed up it becomes clear that each of them allows to make an analysis of subjects and objects of interpretation from different point of view.

Key words: interpretations of legal regulations, methodological premises of philosophy of law, generalizations of theory and practice, Immanuel Kant, European values, human rights.